

Семантико-текстуальна експертиза текстів, що містять ознаки розпалювання релігійної ворожнечі

Наталія Устіменко

Судова експертка Тернопільського відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0005-7896-973X, e-mail: nataliia.ustimenko@kndise.gov.ua

У статті висвітлено проблеми семантико-текстуальної експертизи у справах із розпалювання ворожнечі. Визначити лінгвістичні особливості мовних засобів, що містять ознаки розпалювання релігійної ворожнечі, у контексті проведення семантико-текстуальної експертизи. Уперше проаналізовано застосування семантико-текстуальної експертизи як однієї з форм використання спеціальних знань у справах, пов'язаних із розпалюванням ворожнечі на релігійному ґрунті та проілюстровано прикладами виконаних експертиз. Здійснено аналіз використання певних лінгвістичних конструкцій, що свідчать про ознаки розпалювання релігійної ворожнечі. Закцентовано увагу на маніпулятивному впливі на масового адресата використання адресантами повідомлень — лексем з агресивною семантикою. Наголошено на важливості проведення семантико-текстуальних експертиз, оскільки постійні агресивні висловлювання у публічному просторі трансформуються у вороже ставлення і ненависть у суспільстві, що призводить до реальної загрози масового розпалювання ворожнечі на релігійному ґрунті.

Ключові слова: *судово-лінгвістична семантико-текстуальна експертиза; розпалювання ворожнечі на релігійному підґрунті; вербальна агресія.*

Постановка проблеми. Семантико-текстуальна експертиза найрізноманітніших текстових повідомлень (зокрема, дослідження мовленнєвих дій мовців) стала важливим засобом вирішення завдань щодо визначення проявів вербальної агресії та, на слушну думку

Т. Івасишина і Л. Кравчук, є «потужним засобом підсилення правової позиції юриста-практика, оскільки дає можливість для прийняття правильного рішення за кримінальним провадженням» [1].

Із початком збройної агресії Російської Федерації проти України 2014 р. і повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. помітно зросла кількість повідомлень про поширення інцидентів ненависті, зумовлених упередженням ставленням мовців, які спрямовують відповідні висловлювання до представників певних релігійних і національних груп, їхньої етнічної приналежності та релігійних переконань. Збільшення кількості звернень (зокрема, постанов і ухвал) слідчих і суддів щодо проведення судової лінгвістичної експертизи засвідчує, що кількість злочинів, учинених на ґрунті релігійної нетерпимості та ворожнечі, невпинно зростає і становить загрозу подальшого загострення цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні дослідження та методичні підходи щодо здійснення лінгвістичних експертиз були предметом наукового осмислення у працях таких українських науковців, як Т. Будко, Б. Ажнюк, Є. Ковкіна, Н. Кондратенко, Т. Кузнецова, С. Лихова, Г. Рибальченко, Г. Прищепа. Вивчення питань, пов'язаних із розпалюванням ненависті та ворожнечі частково здійснювали Л. Ажнюк (у контексті конфліктних текстів), Л. Компанцева (щодо аналізу висловлювань у соціальних мережах), К. Голобородько (юридичний і мовний аналізи). До того ж застосування спеціальних лінгвістичних знань у галузі проведення семантико-текстуальних досліджень текстів на предмет визначення в них мовних ознак розпалювання національної та релігійної ворожнечі стало предметом науково-дослідних робіт експертів-практиків Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України (С. Долинківська, І. Ткачук). 2024 р. була впроваджена методика проведення судової лінгвістичної семантико-текстуальної експертизи у справах із розпалювання ворожнечі та нетерпимості на ґрунті національної належності та релігійних переконань [4].

Водночас аналізування наукових джерел свідчить, що проблема проявів вербальної агресії (зокрема, розпалювання ворожнечі на релігійному ґрунті) на сучасному етапі недостатньо вивчена, що зумовлює актуальність досліджуваної теми.

Мета дослідження. Визначити лінгвістичні особливості мовних засобів, що містять ознаки розпалювання релігійної ворожнечі, у контексті проведення семантико-текстуальної експертизи.

Методологічною основою запропонованої розвідки є загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання (узагальнення, аналіз, синтез) та лінгвістики (лексико-семантичний, комунікативно-прагматичний, контекстуально-інтерпретаційний аналіз,

інтент-аналіз), а також спеціальні методи, відображені у методиках судової лінгвістичної експертизи.

Викладення основного матеріалу. В українському законодавстві сформовано правове поле (ст. 24 і 37 Конституції України) для боротьби зі злочинами, учиненими на ґрунті ненависті та захисту національної належності й інші ознак (раси та релігійних переконань). У Кримінальному кодексі України (далі — *КК України*) зазначено, що розпалювання національної ворожнечі та приниження національної честі та гідності (ст. 161) [3] є злочином. У коментарі до ст. 161 КК України наведено розмежування кваліфікації злочинів на ґрунті ненависті залежно від характеру поширюваної під час їхнього вчинення інформації, зокрема зазначено, що ворожнеча може поширюватися у будь-який спосіб: усно, письмово, шляхом агітації, пропаганди, у ночно-демонстраційному вигляді. Образа почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями, яке має за мету принизити, образити, тобто продемонструвати неповноцінність, обмеженість людей конкретної національності, віросповідання, може виражатися в різних формах третирування громадян (наклеп, цькування, знущання над культурою, релігійними обрядами, звичаями тощо будь-якої нації, дискримінації осіб певної національності або раси) та мати як окремий характер (тобто адресуватися окремій особі як представнику певної групи), так і бути складником попередніх дій щодо розпалювання ворожнечі (бути однією з ознак розпалювання ворожнечі та стосуватися усієї групи). До того ж законодавцем чітко визначено, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 161 КК України, характеризується публічною дією, а отже, криміналізуються лише ті висловлення ворожнечі, які мають публічний характер. Що ж стосується комунікації у міжособистісних відносинах (телефонні і приватні розмови, приватне смс-листування у месенджерах тощо), то реалізовані у такій ситуації спілкування агресивні мовленнєві дії щодо певної групи або її представників не є розпалюванням міжгрупової (національної або релігійної) ворожнечі у межах ст. 161 КК України і можуть стосуватися інших статей КК України, які передбачають покарання за злочини ненависті з мотивів расової, національної або релігійної ворожнечі.

Семантико-текстуальна експертиза як форма використання спеціальних знань часто є одним із засобів доказів у справах щодо розслідування злочинів, учинених у вербальний спосіб і пов'язаних із розпалюванням релігійної ворожнечі.

Розглянемо приклад з експертної практики щодо визначення особливостей мовленнєвих дій, зокрема лінгвістичних засобів, реалізованих у тексті, наданому на дослідження. Об'єкт дослідження — книга «Митрополит Киккский и Тиллирийский Никифор.

Современный украинский вопрос и его решение согласно божественным и священным канонам», видана «Центром досліджень Киккського монастиря Никосія» [8].

Текст книги опублікований російською мовою, надто великим незвичним для такого типу видань шрифтом, що візуально збільшує обсяг публікації та робить його доступнішим для російськомовних читачів похилого віку. Книга орієнтована на конкретний тип читача, про це свідчить довідка про автора на останній сторінці обкладинки, де, окрім ієрархічного ступеня (цього було б достатньо для канонічної розвідки), перелічені академічні контексти біографії митрополита. Про замовний характер та маніпулятивність публікації свідчить також назва та її невідповідність задекларованій меті автора. Якщо ієрарх підкреслює стурбованість єдністю Вселенського православ'я та дотриманням канонічних приписів у сучасному церковному житті, то «украинский вопрос» у назві відразу вказує на начебто загрозу «божественним і священним канонам». У такому ж дусі викладено увесь зміст книги. Незважаючи на декларацію про дослідницький підхід, засновок тексту є категоричним та свідчить, що «українське питання» є причиною розколу у Вселенському Православ'ї, визнання автокефалії Православної церкви України (далі — ПЦУ) — «незаконне», а Україна проголошена «церковною єпархією» Російської православної церкви (далі — РПЦ) [8, с. 8]. Шовіністичний наратив викладу відображений в ігноруванні ґрунтовного аналізу історії Київської митрополії та канонічно-юридичної термінології: автор постійно наголошує на власній богословській компетенції, підкреслює «права» Москви й РПЦ не на якісь церковно-адміністративні утворення, а саме на Україну: «Украина канонически подчиняется Русской Православной Церкви» [8, с. 55]. Отже, декларується семантична підміна понять — обґрунтовується право «русского мира» на культурно-національний простір, що не має нічого спільного з богословськими аргументами, а є суто політичним аргументом експансії московської пропагандистської моделі.

Водночас обсяг емпіричного матеріалу слугував підставою для виокремлення основних підходів і лінгвістичних засобів щодо визначення ознак розпалювання релігійної ворожнечі, а саме вживання реплік про неканонічність української церкви (*«антиканоническое предоставление псевдоавтокефалии раскольническим структурам Украины»; «автокефалия» двух неканонических раскольнических структур; «автокефалия» Украины; «антиканонические действия»; «неканоническое присвоение»; «нераскаянные раскольники Украины»; «украинский церковный вопрос»; «псевдокефалии»; «псевдокефалии раскольнических группировок»*); використання значної кількості риторичних питань (*«Является ли церковь Украины канонической территорией Константинопольского Патриархата*

или Московского Патриархата?» [8, с. 38]; «Кто имеет право на предоставление автокефалии и на каких условиях?» [8, с. 94]; «Имеет ли Вселенский Константинопольский патриархат каноническое право на рассмотрение апелляции за пределами своей юрисдикции?» [8, с. 112]; «Кто является главою единой святой соборной церкви?» [8, с. 161]); використання маніпулятивної техніки впливу з метою переконати читачів у тому, що українську церкву після 1686 р. ніде не згадують як окрему церкву, а отже із цього періоду вона перейшла під юрисдикцію Московського патріархату і припинила своє існування («Также, согласно Тактикону Исаурийской эпохи (Парижский кодекс 1555А), Вселенский Престол в середине VIII века имел в своей юрисдикции 51 митрополию, 40 архиепископий и около 608 епископий». Ссылаясь, таким образом, на «Синтагматионы», эти неоспоримые свидетельства канонической юрисдикции престолов, мы обнаруживаем, что с 1686 года и далее ни в одном «Синтагматоне» какой-либо Церкви Украина не указана как епархия Вселенского Патриархата. От знаменитого «Синтагматона» 1715 года Иерусалимского Патриарха Хрисанфа Нотары, в котором Украина указана как епархия Московского, а не Вселенского Константинопольского Патриархата, до 2018 года, все «Типиконы», «Календари», «Диптихи» и «Ежегодники» всех Поместных Православных Автокефальных Церквей считали Украину частью Русской Церкви. Все Православные Церкви признавали, что Украинская Церковь находится под канонической юрисдикцией Москвы, и считали Онуфрия единственным каноническим митрополитом Киевским и всея Украины» (С. 53). Таким образом, все Православные Автокефальные Церкви, без каких-либо возражений или оговорок, на протяжении более 330 лет считают, что Украинская Церковь принадлежит церковной юрисдикции Московского Патриархата, а не Вселенского Константинопольского Патриархата» [8, с. 54]); вживання лінгвістичних засобів, які експліцитно (прямо) або імпліцитно (приховано) спонукають читача до негативного ставлення до представників Української православної церкви («псевдокефалия раскольнической группировки»); вживання словосполучення «украинский вопрос» у назві книги й самому тексті часто виражає стурбованість автора долею українського православ'я та свідчить про загрозу «божественним і священним канонам»; спонукання читачів замислитися над тим, що Томос про автокефалію Української церкви загрожує расколом у православній вірі («Сегодня украинский вопрос под давлением геополитических, геостратегических и геоэкономических интересов угрожает Вселенскому православию катастрофическим расколом» [8, с. 37]); вживання мовних засобів, які виражають принизливі характеристики священників і зневагу адресанта до священників і невизнання автором української православної церкви як канонічної

(«сборище извергнутых, анафематствованных, саморукоположенных и нераскаявшихся раскольников»; «маргинальной группе раскольников...»); вживання мовних засобів, які виражають негативні принизливі характеристики митрополита Єпіфанія, виражені у формі категоричного твердження про неканонічність обраного митрополита та згадування його в образливому принизливому контексті («приступила к созыву так называемого Объединительного Собора, который избрал в качестве Предстоятеля лже-митрополита Епифания»); саркастичні висловлювання щодо титулів Єпіфанія, Філарета та ПЦУ взагалі («На Украине сегодня есть канонический митрополит Киевский и всея Украины Онуфрий, Епифаний как «Предстоятель» так называемой «Православной Церкви Украины» и Филарет, которому пресловутый «Объединительный собор» присвоил титул «почетного патриарха» [8, с. 109]; характеристика священників та церкви («псевдокефалия», «лже-митрополит», «лже-патриарх») з уживанням змістоутворюючого для всього наративу слова псевдо- та лже-, яке відповідно до лексикографічних джерел у мовленнєвому і ситуативному контекстах своєї реалізації виражає значення «несправжній, мнимий, брехливий, удаваний (несправжня церква, неправжній, неправдивий патріарх, той, який удає з себе справжнього)»); використання поняття «раскольниковская группировка», у якому слово «группировка» має негативний зміст, тобто об'єднання, яке має на меті розділити, роз'єднати православних; «сборище извергнутых, анафематствованных, саморукоположенных», у яких автор не визнає автокефалію ПЦУ та обраних митрополитів.

Визначені під час проведення семантико-текстуального аналізу змісту книги лінгвістичні ознаки (з огляду на стилістичні та жанрові особливості досліджуваного мовленнєвого матеріалу) дали підстави експерту стверджувати про те, що досліджуваний текст є відображенням негативного ставлення автора книги до представників ПЦУ, зокрема, це підкреслено й посилено вибором негативно-забарвленої лексики, що інтенсифікує емоційний тиск на адресатів і спонукає їх до ворожого ставлення до священників та прихожан ПЦУ. До того ж текст книги, поширюваний поміж відповідної (релігійної/віруючої) аудиторії, з огляду на семантичне наповнення мовленнєвого матеріалу і викладення змісту у публіцистичному стилі з елементами конфесійного з використанням значної кількості богословських термінів і цитат з Біблії, спрямований на підрив авторитету Вселенського Православ'я як форми церковного устрою, а також довіри до патріарха Варфоломія, та спонукає читача до певних висновків про доцільність (правильність) визнання Московського патріархату.

У контексті потрактування церковної ситуації в Україні книга популяризує шовіністичний імперський наратив і відповідно до переконань РПЦ зміщує акценти у висвітленні церковних питань: автор

використовує класичні російські кліше, називаючи українські церкви «розкольницькими групами», а Томос ПЦУ характеризує як «визнання розкольників», і в такий спосіб імплікує спонукання, адресоване вірянам УПЦ, до негативного ставлення до релігійної спільноти ПЦУ. Надання Вселенським патріархом України Томосу про автокефалію автор розцінює як глобальну катастрофу у світовому православ'ї та закликає духовенство УПЦ до протидії і невизнання релігійної структури ПЦУ.

Уживання у текстових матеріалах мовних засобів, які виражають негативні оцінки та принизливі характеристики як священників, так і ПЦУ взагалі присутнє не тільки в брошурах і книгах, а й широко використовується у соцмережах, де самі священники, поширюючи дописи, уживають лінгвістичні засоби, які спонукають масову аудиторію до негативного ставлення до ПЦУ, розпалюючи у такий спосіб ворожнечу на релігійному ґрунті. Наприклад, священники Української православної церкви (далі — УПЦ) у дописах на своїх сторінках соцмереж часто використовують оціночні характеристики священників ПЦУ та вірян («сатанілі безбожники», «противники Православної віри», «так звані пцушники-радикали»; «сатанинський «синод»»; «сектанти порошенка пцушники», «розкольників», «секта»; «бідненькі пцушники»; «ПЦУ сатаністи!!!»; «лжецерква», «лжемитрополит», «лжепатриарх», «самосвятская группировка», «самосвят», «обезьяна Христа», «облуда под названием «ПЦУ»). Часті маніпуляції думкою читачів про те, що єдиною законною релігійною православною організацією в Україні є УПЦ, а тим, хто від'єднався (розкольник), немає прощення (*«Розкол — це страшно. Людина, яка попадає в цю пастку диявола втрачає будь-яку надію на спасіння, адже в розколі благодаті Божої НЕМАЄ! Перебуваючи в такій структурі, людина може брати участь у їхніх таїнствах і обрядах, може сповідатися і причащатися і все це буде дарма... У розкольників гріхи відпускати не можуть, священники насправді звичайні люди, бо не мають апостольського приємства, благодаті немає, любові теж... Наприклад, всі ми грішні люди, але коли ми знаходимося в істинній Христовій Церкві ми через Покаяння маємо благодать і гріхи наші Бог нам відпускає, у розкольників такого бути просто не може. Зараз наближаються такі часи, коли Господь буде дарувати людині Царство Небесне лише за те, що вона перебуватиме завжди в канонічній істинній Церкві і не зрадить Бога. Ті хто пішов у розкол подібні луді, адже вони зраджують Самому Богу... Велике горе розкольника і гонителям Церкви Божої...»*; *«...сборище служителей и последователей самосвятской группировки под названием «Православная церковь Украины» и сам окружил святой престол сонмищем самосвяттов»*) посилюють загострення релігійної ситуації в Україні і сприяють культивуванню ненависті та нетерпимості між віруючими різних релігійних конфесій.

Такий прояв вербальної агресії має величезний вплив на формування певних наративів в інформаційному просторі та радикалізацію настроїв у суспільстві, адже розмежування людей або окремих груп на «ми/свої — інші/чужі», навішування ярликів, твердження про згубний вплив окремих груп і поширення в публічному просторі відповідної інформації призводить до реальної загрози насилля поміж людей. Постійні агресивні висловлювання ворожнечі трансформуються у вороже ставлення і ненависть у суспільстві, а отже, є мовленнєвим виявом розпалювання ворожнечі та нетерпимості як на національному, так і на релігійному ґрунті. Як зазначає Г. Прищепка, «мова ненависті» є технологією, спрямованою на зміну ціннісних установок різних цільових аудиторій, на формування негативних уявлень як про ворога, так і про співгромадян, які потрапляють під категорії «інший», «чужий» і «незрозумілий». «Мова ненависті» є своєрідною «м'якою силою» ведення «гібридної війни», що формує певні лінгвокультурні, когнітивно-прагматичні установки, спрямована на очорнення культури й ідеалів учасника протилежного боку конфлікту» [9, с. 107].

Висновки. Вербальна агресивна поведінка, зокрема осіб, які мають певний авторитет у відповідних релігійних колах, чинить негативний вплив на суспільство і поширює стереотипи, спрямовані на розпалювання ненависті щодо релігійної групи.

Для реалізації таких висловлювань мовці активно використовують стилістично марковані мовні одиниці, що у контексті реалізації завдають не тільки психологічної шкоди тим, на кого вони спрямовані, а й формують у суспільстві негативний образ певних релігійних груп і провокують у ньому насильство.

Тому під час виконання семантико-текстуальних експертиз важливо звертати увагу не лише на мовний узус, а ще й на комунікативні й прагматичні аспекти соціо- та психолінгвістики.

Перелік посилань

References

1. Івасишин Т. М., Кравчук Л. В. Семантико-текстуальна експертиза у статтях кримінального кодексу України, підслідних СБУ. *Вісник науки та освіти*. 2024. № 2. С. 174—186. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/11138/11197> (дата звернення: 14. 03. 2025).
- Ivasyshyn, T. M., Kravchuk, L. V. (2024). Semantic-textual examination of articles of the Criminal Code of Ukraine under investigation by the SBU. *Bulletin of Science and Education*. Vol. 2. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/11138/11197> (access date: 14.03. 2025) [in Ukrainian].

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь, 2007. 1736 с. The Great Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language (2007) (with addendums, supplements and CD) / Compiled and edited by V. T. Busel. Kyiv : Irpin [in Ukrainian].
3. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар. Станом на 10 січня 2024 року / за заг. ред. Копотуна І. М. Київ, 2024. 888 с. Criminal Code of Ukraine. Scientific and Practical Commentary. As of January 10, 2024 (2024) / edited by Kopotun I. M. Kyiv [in Ukrainian].
4. Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка методики проведення судової лінгвістичної семантико-текстуальної експертизи у справах з розпалювання ворожнечі та нетерпимості на ґрунті національної належності і релігійних переконань» (остаточний) / кер. С. А. Долинківська. 0121U109513. Київ, 2023. 154 с. Report on the research work "Development of a methodology for conducting judicial linguistic semantic and textual examination in cases of incitement of hatred and intolerance on the grounds of nationality and religious beliefs" (final) (2023) / ed. S. A. Dolynkivska. 0121U109513. Kyiv [in Ukrainian].
5. Кузнєцова Т. В. «Мова ворожнечі» в друкованих ЗМІ (на матеріалі преси Сумщини). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2008. № 3 (142). С. 79—85. Kuznyetsova, T. V. (2008). "Language of hatred" in the printed media (based on materials from the press of Sumy region). *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Luhansk*. No. 3 (142) [in Ukrainian].
6. Лихова С. Я., Рибальченко Г. Г. Мова ворожнечі як ознака порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Вип. 31. С. 274—282. Lykhova, S. Ya., Rybalchenko, H. H. (2013). Hate speech as a sign of violation of the equality of citizens depending on their race, nationality or attitude to religion. *Current problems of improving the current legislation of Ukraine*. Vol. 31 [in Ukrainian].
7. Масовець В. П. Релігійні протиріччя та їх роль у виникненні збройних конфліктів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 17. С. 129—133. Masovets, V. P. (2015). Religious contradictions and their role in the emergence of armed conflicts. *Investments: practice and experience*. No. 17 [in Ukrainian].
8. Митрополит Киккский и Тиллирийский Никифор. Современный украинский вопрос и его решение согласно божественным и священным канонам / Центр исследований Киккского монастыря. Никосия, 2020. 262 с. Metropolitan Nikifor of Kykkus and Tyliiri. The modern Ukrainian question and its solution according to divine and sacred canons (2020) / Research Center of the Kykkos Monastery. Nicosia [in Russian].

9. Прищепа Г. «Мова ненависті» як лінгвістичний маркер «гібридної війни». *Психолінгвістика. Психолінгвістика. Psycholinguistics. Psycholinguistics*. 2017. Вип. 22 (2). С. 98—112.
 10. Конституція України : 2022 рік. Харків, 2022. 74 с.
- Prishchepa, G. (2017). "Hate speech" as a linguistic marker of "hybrid war". *Psycholinguistics. Psycholinguistics*. Iss. 22 (2) [in Ukrainian].
- Constitution of Ukraine: 2022 (2022). Kharkiv [in Ukrainian].

Semantic and textual examination of texts containing signs of incitement to religious hatred

Nataliia Ustimenko

The article highlights the problems of semantic and textual examination in cases of incitement to hatred. The author identifies the linguistic features of the language means containing signs of incitement to religious hatred in the context of semantic and textual examination. For the first time, the application of semantic and textual expertise as one of the forms of using special knowledge in cases related to incitement to hatred on religious grounds is analyzed and illustrated by examples of the examinations performed. The author analyzes the use of certain linguistic constructions which indicate signs of incitement to religious hatred. The author emphasizes the manipulative impact on the mass addressee of the use of messages with aggressive semantics by the addressees. The importance of conducting semantic and textual examinations is emphasized, since constant aggressive statements in public space are transformed into hostile attitudes and hatred in society, which leads to a real threat of mass incitement to hatred on religious grounds.

Keywords: forensic linguistic semantic and textual examination; incitement to hatred on religious grounds; verbal aggression.

- ⇒ Устіменко, Н. (2025). Семантико-текстуальна експертиза текстів, що містять ознаки розпалювання релігійної ворожнечі. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 70. С. 589—598. DOI: 10.33994/kndise.2025.70.44.